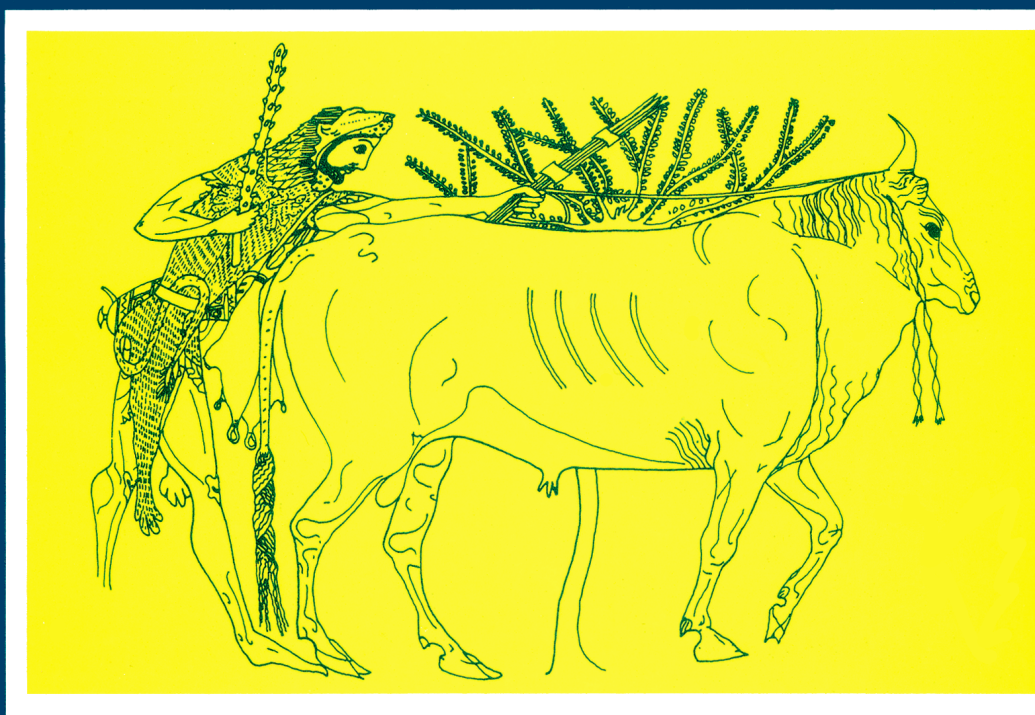

PALEO- AKTUEEL

4

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 1993, Archeologisch Centrum Groningen, RUG

Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RUG

Omslag: Herakles en de Kretenzische stier (530-'20 v.Chr.)

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden
overgenomen mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn
voorzien

Inlichtingen: ACG, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90 367 0353 0

PALEO-AKTUEEL

4

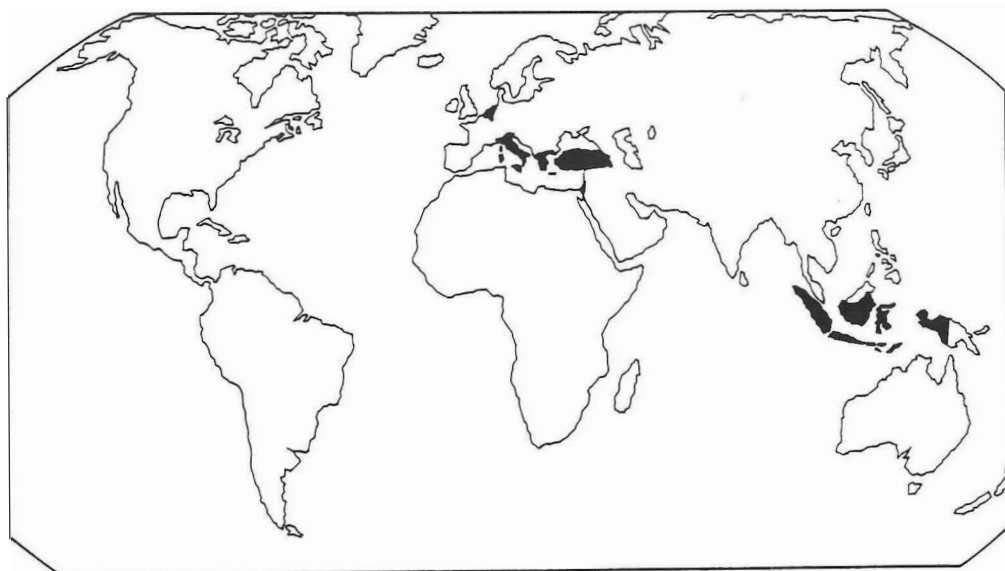
redactie

Mette Bierma
Jurjen M. Bos

Archeologisch Centrum

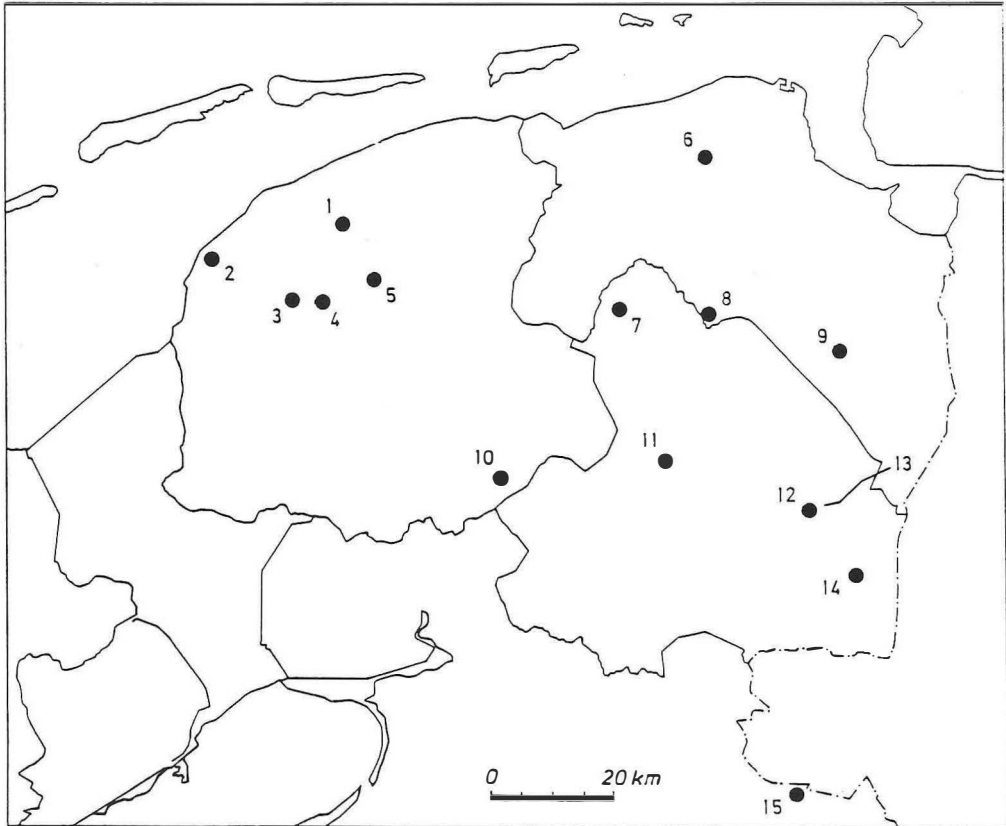
Groningen, 1993

In deze aflevering: België, Griekenland, Indonesië, Israel, Italië, Nederland en Turkije.

In deze aflevering uit Noord-Nederland:

1. Britsum; 2. Wijnaldum; 3. Meamert; 4. Weidum; 5. Hempens; 6. Middelstum; 7. Roden; 8. Weerdenbras; 9. Nieuwe Pekela; 10. Noordwolde; 11. Hooghalen; 12. Driest; 13. Valtherbrug; 14. Nieuw-Dordrecht; 15. Mander.

INHOUD

Voorwoord

G.-J. BARTSTRA	
Terugkeer naar Sulawesi	11
D. STAPERT, E. DRENTH & J. HULST	
Een bladspits van de Leusderheide (provincie Utrecht)	15
O.H. HARSEMA	
Mag het ook het broodje vis zijn?	20
R.P. EXALTUS, H.A. GROENENDIJK & J.L. SMIT	
Voortgezet onderzoek op de mesolithische vindplaats NP-3 (Groninger Veenkoloniën)	22
A.T. CLASON	
Een taxidermist in Bergschenhoek (Z.-H.)?	26
A. UFKES	
Vroeg-neolithische votiefgaven? Edelhertgeweien uit Drenthe en Groningen	28
A. UFKES	
Het hunebed O2 bij Mander (Ov.)	31
E. JANSMA & W.A. CASPARIE	
Een neolithische <i>landnam</i> ontrafeld door dendrochronologisch onderzoek van de veenweg van Nieuw-Dordrecht (Dr.)	33
J.J. HEKMAN	
Een topografische survey van het grafveld Chalandriani op Syros (Griekenland)	37
S. BOTTEMA, H.R. REINDERS & H. WOLDRING	
Laat-quartaire vegetatiegeschiedenis van het Oostmediterrane gebied: veldwerk in 1992	41
O.H. HARSEMA	
Een prijswinnend lot in de 'Vijfde Verloting'; een bronstijderf ontdekt in Roden (Dr.)	44
A.G.F.M. CUIJPERS	
Fysisch-antropologisch onderzoek van de crematieresten uit het urnenveld van Driest (Dr.)	49

E. TAAYKE	
Een kuil uit de vroege ijzertijd, gevonden in Roden (Dr.)	52
J. SCHEFFER	
Bewoningssporen uit de midden-ijzertijd te Meamert, een terp bij Winsum (Fr.)	57
B.-J. HAAGSMA, Z. MALAKASIÓTI, H.R. REINDERS & V. RONDÍRI	
Een survey tussen Baklali en Karatsadagli (Thessalië, Griekenland)	60
P. ATTEMA	
<i>On-site & off-site</i> , surveymethoden in Midden-Italië	65
M. MAASKANT-KLEIBRINK	
Mythologie en prehistorie I: de naakte man met de knuppel, een held uit de prehistorie?	70
R.H.P. LUTGERINK	
Numerieke analyse van Oostmediterrane pollendata; methode en eerste resultaten	75
G.J. DE LANGEN, H. HOMMES, T. PERGER & M. WISPELWEY	
Het project bodembeschermingsgebieden Friesland	80
H. WOLDRING	
Over tussenvormen van sleedoorn en kriekpruim	85
C. DYER & M. HAAGSMA	
Een geometrisch vondstcomplex in Nieuw Halos. De Halos-materiaalcampagne 1992 (Griekenland)	90
W.A. CASPARIE	
De Valtherbrug (Dr. en Gr.); meer dan één weg?	95
J. FEIJE	
Een stadje in Arkadië	100
J. SCHELVIS & A. ERVYNCK	
Mijten (Acari) uit Romeins Oudenburg in Vlaanderen	105
A.T. CLASON & L. VAN ES	
De oeros - <i>Bos primigenius</i> - van Britsum (Fr.) gedateerd	110
G.J. DE LANGEN, H. HOMMES, E. TAAYKE & M. WISPELWEY	
Een korte verkenning te Hempens-Zuiderburen (Fr.)	111

J.C. BESTEMAN, J.M. BOS & H.A. HEIDINGA De realisatie van het onderzoek bij Wijnaldum (Fr.)	116
J.C. BESTEMAN, J.M. BOS & H.A. HEIDINGA Het onderzoek bij Wijnaldum (Fr.): opgravingscampagne 1992	119
C.M. HAVERKORT, M. HOPMAN, J.M. PASVEER & W. PRUMMEL De jongste bewoners van Wijnaldum (Fr.)	123
T. LOOIJENGA Corpus 'Friese' runeninscripties	127
Y. DIJKSTRA Middeleeuwse bewoningssporen bij Hooghalen (Dr.)	132
W.P.M. MULDER & J. MOLEMA Het oude kerkhof van Noordwolde (Fr.)	137
J. MOLEMA Een verkennende opgraving van een verhoogde woonplaats in de gemeente Middelstum (Gr.)	140
J. SCHEFFER De stinspoort van Papinga-state te Weidum (Fr.)	145
P.B. KOOI De ontwikkeling van de borg Ewsum bij Middelstum (Gr.)	149
P. BAKS 'Een grensgeval': archeologisch onderzoek naar het blokhuis Weerdenbras (Gr.) (1505-1516)	154
A.F.L. VAN HOLK Incidentele passagiers aan boord van een binnenschip	159

VOORWOORD

Op grote schaal vindt aantasting plaats van stad en land in het kader van herinrichting en nieuwbouw. Dit is niet alleen in Nederland het geval, maar in alle landen waar archeologen van de Rijksuniversiteit Groningen werkzaam zijn. Bundeling van krachten en goede structurele voorzieningen zijn een strikte vereiste om de ontwikkelingen voor te zijn.

Onderzoek en onderwijs zijn de kerntaken van de archeologie bij de RUG. Een deel van de onderzoekscapaciteit is gericht op veldwerk: surveys, boorcampagnes en (nood)opgravingen. De basis voor dit veldwerk wordt gelegd door een goede infrastructuur van de archeologie bij de RUG, maar zonder financiële, materiële en personele steun van velen is archeologisch onderzoek in deze tijd ondenkbaar. Landeigenaren, gemeentebesturen, bouwbedrijven, amateurarcheologen en sponsors leveren allen op geheel eigen wijze een bijdrage in de vorm van medewerking, advies, mankracht, machines en geld. Een blik op de lijst van lezingen, excursies, tentoonstellingen en publikaties leert dat archeologie maatschappelijk stevig verankerd is.

'Wijnaldum', met meer dan duizend vermeldingen in de media, meer dan 10.000 bezoekers aan de opgraving, vele tientallen lezingen en excursies en een lange lijst van sponsors is daarvan een duidelijk voorbeeld. Zonder de samenwerking met amateurs en vrijwilligers is 'Wijnaldum' niet te realiseren. Een goede uitvoering van de kerntaken is evenmin mogelijk zonder deze brede inzet.

In het verleden lieten de eindresultaten van archeologisch onderzoek vaak lang op zich wachten. Uitwerking en analyse van opgravingsgegevens vergen nu eenmaal veel tijd. Voor een goed contact met allen die bij de archeologische activiteiten van de RUG betrokken zijn is spoedige publicatie van de voorlopige resultaten van lopend onderzoek echter onontbeerlijk. Daarom is vier jaar geleden gestart met de uitgave van *Paleo-aktueel*. *Paleo-aktueel* is door de bijdragen van vele collega's uit de beroeps- en amateurwereld die actief participeren in het Groninger archeologisch onderzoek, een nuttige spiegel van het eerder geschetste beeld. Honderd verschillende auteurs werkten mee aan de 130 artikelen in de eerste vier afleveringen. Archeologie leeft in Groningen!

Tot nu toe was *Paleo-aktueel* een uitgave van de vakgroep 'Het Biologisch-Archeologisch Instituut'. Met ingang van 1 januari 1993 zijn de archeologie-sectoren bij de RUG samengegaan in een nieuwe vakgroep Archeologie en een Archeologisch Centrum Groningen. De samenwerking komt in deze uitgave al in beeld.

Dank zij de medewerking van de auteurs en het strakke regime van de redacteurs Mette Bierma en Jurjen Bos is het ook de vierde keer gelukt de artikelen kort te houden en de uitgave op tijd uit te brengen. Evenals voorgaande jaren verzorgde Xandra Bardet de correcties van de samenvattingen. De vele enthousiaste reacties van instellingen en personen die betrokken zijn bij het archeologisch onderzoek van de RUG staan borg voor voortzetting van *Paleo-aktueel*.

DE JONGSTE BEWONERS VAN WIJNALDUM (FR.)

C.M. Haverkort¹, M. Hopman, J.M. Pasveer¹ en W. Prummel

Inleiding

Tijdens de opgravingscampagne in Wijnaldum van 1992 (Besteman et al., deze bundel) werden drie skeletten van pasgeborene baby's en twee skeletten van paardefoeten aangetroffen. Dit artikel beschrijft in het kort de vondstomstandigheden, de voorlopige resultaten van de bestudering van het materiaal en mogelijke interpretaties².

De baby's

De eerste baby werd begin augustus ontdekt tijdens sorteerwerkzaamheden in het opgravingshuis in Harlingen. Er werden botjes gevonden waarvan kon worden vastgesteld dat ze van een zeer jong kind afkomstig waren, waarschijnlijk van een pasgeborene (skelet 1). De vondst kwam uit een zeer hoog niveau in de terp (direct onder de bouwvoor). Mede vanwege het feit dat de conservering van de botjes uitzonderlijk goed was, werd in eerste instantie gedacht aan een relatief recente begraafing uit de laatste eeuw. Om deze reden werd de gemeentepolitie ingelicht, waarna het skeletje werd overgebracht naar het Gerechtelijk Laboratorium in Rijswijk. Bij nader onderzoek in Wijnaldum bleek de context van de vondst te kunnen worden achterhaald en kon het skeletje mogelijk worden geassocieerd met aardewerkscherven uit de 8e eeuw (D.A. Gerrets, *mond. med.*). Het materiaal ligt nog in Rijswijk en kon daardoor niet bij het onderzoek worden betrokken.

Kort na de vondst van het eerste skelet werden nogmaals mensenbotjes aangetroffen (skelet 2 en 3, fig. 1). Deze lagen nog wel in situ. Skelet 2 werd gevonden in werkput XXII (vondstnummer 7946) en was begraven op de linkerzij. Het grafje

doorsneed de wand van een waterput uit de 9e eeuw, zodat de datering van het skeletje daarna ligt. Skelet 3 werd aangetroffen in werkput XXX (vondstnummer 8260), begraven op de rechterzij, in de nabijheid van het hier eveneens beschreven tweetal paardefoetussen. De datering van deze dierlijke vondst ligt vermoedelijk in of kort na de Volksverhuizingstijd (zie hierna), maar enig verband tussen de dierlijke en menselijke begravingen is niet aantoonbaar.

Skelet 2 en 3 zijn incompleet. De onderste delen vanaf de ribbenkast ontbreken, met uitzondering van delen van het rechter bekken en het rechter dijbeen. Het materiaal is in zeer goede staat. De meeste van de in aanleg zijnde gebitselementjes en zelfs een aantal gehoorbeentjes zijn teruggevonden.

Omdat de kenmerken van het skelet die kunnen leiden tot een geslachtsdiagnose bij dergelijke jonge kinderen nog niet voldoende zijn ontwikkeld, kon het geslacht van de baby's niet worden bepaald. De leeftijd daarentegen is bij jonge individuen juist met een grote mate van zekerheid te bepalen. Hiervoor kan een aantal kenmerken worden gebruikt, waaronder de ontwikkeling van het gebit, de afmetingen van de botten en de aaneengroeiing van (post)craniale delen. Geen van de aanwezige botten van deze beide individuen bleek aanwijzingen voor fusie van de botdelen te vertonen, wat wijst op zeer jonge leeftijden. Gezien de ontwikkeling van de tandjes van skelet 2 (Ubelaker, 1989) zal dit kind pasgeboren zijn geweest. De grootte van de botjes en tandjes van skelet 3 geeft aan dat dit kind bij overlijden iets ouder zal zijn geweest, maar hooguit één of twee maanden. De maten die van een aantal botten van beide skeletten konden worden genomen ondersteunen dit resultaat (Kósa, 1989).

De paardefoeten

De paardefoeten, genummerd I en II (fig. 2) werden door de graafmachine aangesneden bij de aanleg van het eerste vlak in werkput XXX (vondstnummer 7959). De paardjes lagen dus dicht onder de huidige bouwvoor. Door erosie is echter in de laatste eeuwen een fors aantal centimeters van de terp verdwenen. De paardjes hebben vroeger dus dieper gelegen. Zij lagen op korte afstand (ca. 30 cm) van skelet 3. Paard I lag boven paard II, waarbij de schouder van paard I de schedel van paard II bedekte. Dit schedeltje was onbeschadigd, wat een latere bijzetting van paard I uitsluit.

De paardjes lagen op hun linkerszij, met opgetrokken benen. Alleen het linker onderbeen van paard II was dubbel geklapt. De helft van de ribbenkast, de heupen en de achterbenen van beide paardjes ontbraken. Enkele ribfragmenten van paard I lagen niet op hun normale plaats, maar op de plaats van het borstbeen. Ze lagen in het ongestoorde terplichaam, zodat verstoring tijdens de opgraving is uit te sluiten. De snuit van paard I werd ondersteboven aan-

getroffen (de linkerzijde lag boven). De paardegraven waren dus al voor de opgraving verstoord, vermoedelijk door ploegen.

De bewaarde delen van de skeletten zijn in goede conditie. De schedels en de wervels vielen bij het lichten en wassen uiteen in de vele verschillende botdelen van het foetale stadium. Al deze elementen zijn teruggevonden, zelfs de gehoorbeentjes van paardje I. Van de pijpbeenderen van beide paardjes was nog slechts het middendeel verbeend. De lengte hiervan wees uit dat paardefoet I op ongeveer 2/3 deel van de draagtijd was en paardefoet II bijna halvee. De totale draagtijd van paarden is 335-346 dagen. Het grote verschil in leeftijd sluit uit dat de paardjes een tweeling waren. Bij en onder de paardefoeten lagen aardewerkscherven uit de Volksverhuizingstijd (T.B. Volkers, mond. med.).

Paardefoeten worden bij opgravingen maar zelden gevonden. Mogelijk vergaat foetaal bot in veel grondsoorten eerder dan volwassen bot. De uitstekende conserveringsomstandigheden in de terpen maken dat foetaal bot daar relatief goed bewaard blijft. In de terp Heveskesklooster bijvoor-

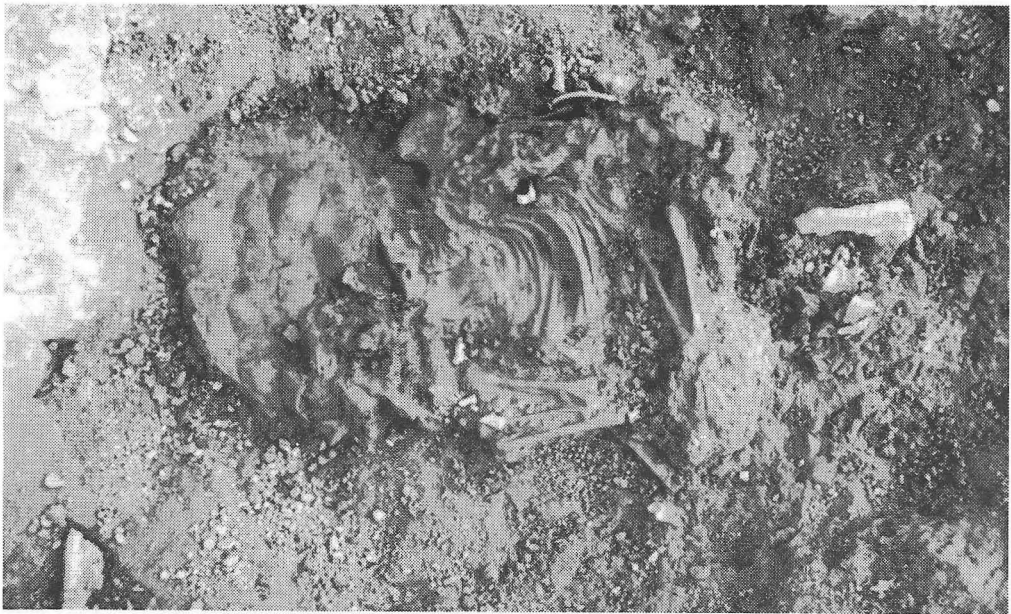

Fig. 1. Skelet 2 in situ (foto A. ter Wal).

beeld werden twee botten van een pas- (of dood?)geboren veulengevonden (Prummel, 1988). Een tweede reden dat botten van foeten zeldzaam zijn is dat doodgeboren dieren meestal op de mestvaalt worden gegooid voor de honden, die er maar weinig van overlaten. De derde reden van de zeldzaamheid van de resten van paardefoeten is dat merries zelden hun jong vroegtijdig verliezen en ook niet vaak geboorteproblemen hebben.

Discussie en conclusie

De vondst van de drie babyskeletjes is opmerkelijk. Behalve twee menselijke schedels, die destijds samen met de 'koninklijke' spang gevonden zijn, en één crematie uit de Volksverhuizingstijd (campagne 1991) zijn er geen aanwijzingen voor begraving van andere (volwassen) individuen.

Hoewel bekend is dat in de eerste eeuwen na Chr. kinderoffers voorkwamen, die met name 'geestelijk onvolwaardig[en] of lichamelijk gebrekkig[en]' troffen (Halbertsma, 1982: p. 588), zou het onverant-

woord zijn de aanwezigheid van de baby's op een dergelijke manier te interpreteren. Verschijnselen van pathologische of traumatische aard zijn niet te zien aan de hier beschreven skeletjes, waardoor de doodsoorzaak niet kan worden vastgesteld. Een gewelddadige dood kan niet worden uitgesloten maar een natuurlijke dood is evenzeer mogelijk.

De aanwezigheid van de paardefoeten bewijst dat er op de terp paarden werden gefokt. Ook deze vondst in de terp van Wijnaldum is bijzonder te noemen. Omdat het niet erg waarschijnlijk is dat er twee drachtige merries werden afgemaakt, moeten de foeten van twee merries afkomstig zijn die gelijktijdig hun veulen verloren. Men heeft de veulens om de een of andere reden niet op de mestvaalt gegooid, zoals gebruikelijk was, maar begraven. Dat van de skeletten van zowel de paardjes als twee van de drie baby's het 'onderlijf' ontbreekt is weliswaar opvallend, maar de meest waarschijnlijke verklaring hiervoor is toch dat de skeletten verstoord zijn geraakt door latere groundbewerking.

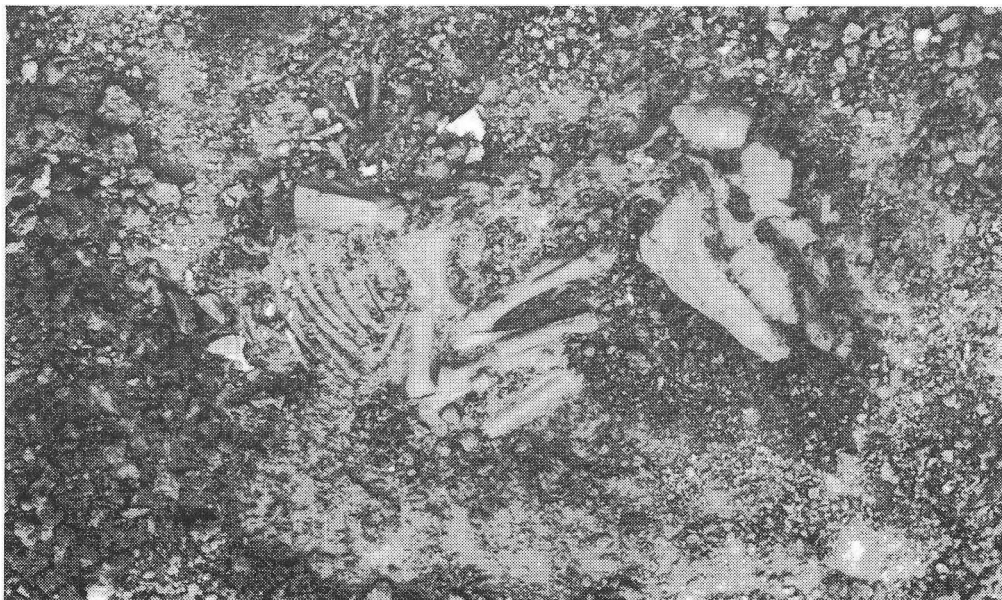

Fig. 2. Graf van twee paardefoeten (foto T.B. Volkers).

Summary

The skeletons of two fetal horses and three human babies were found during the excavation of the terp at Wijnaldum in 1992. The animal and human skeletons were examined in order to determine their age and circumstances at death. The discovery of the horses is peculiar because aborted fetal animals were usually not buried but thrown on the dung-hill and left to scavenging dogs. The finds of the human babies are remarkable since only very few indications of other (adult) burials are known from the site till now.

Noot

1. Laboratorium voor Anatomie en Embryologie (RUG), Oostersingel 69, 9713 EZ Groningen.
2. Met dank aan Jan Schoneveld voor correctie van de tekst; het opgravingsteam en Marie-Claire Schallig voor assistentie in het veld, en Bram de Smid (Harlingen) voor het wassen van de paardeskeletjes.

Literatuur

- Prummel, W., 1988. Kalver- en veulensterfte in de terpen. In: M. Bierma, A.T. Clason, E. Kramer & G.J. de Langen (red.), *Terpen en wierden in het Fries-Groningse kustgebied*. Groningen, pp. 241-249.
- Halbertsma, H., 1982. *Frieslands Oudheid (II)*. Amersfoort.
- Ubelaker, D., 1989. *Human skeletal remains. Excavation, analysis, interpretation*. Washington.
- Kósa, F., 1989. Age estimation from the fetal skeleton. In: M.Y. Işcan (ed.), *Age markers in the human skeleton*. Illinois, pp. 21-54.